

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Гетьман Іван Скоропадський *

3. Родинні справи. Гетьманські спадкоємці

Поступово по службовій драбині, хоч і не так успішно, просувався брат Івана Ілліча — Василь. У 1676 р. він, будучи підписком Генеральної військової канцелярії, стає довіреною особою І. Самойловича у письмових зносинах з царським двором. 1682 р. він був серед козаків Березинської сотні Чернігівського полку, які склали тоді присягу на вірність монархам Іоану та Петру Олексійовичам. Приблизно до початку 90-х років Василь вперше взяв шлюб з дочкою генерального осавула, а потім березнанського отамана Павла Грибовича. Дружина до листопада 1695 р. померла. 1697 р. джерела зафіксували перебування Василя Ілліча на ранзі березнанського сотника ¹⁰¹.

Користуючись родинними зв'язками і своїм становищем, він почав купувати значні земельні ділянки у місцевих жителів. Так, у двох жителів міст Городня і Березна за 20 талярів Василь Ілліч придбав "пляц" (1698 р.). Поблизу свого млина на березі р. Бречі заселив слободу Михайлівку, отримав на неї у Мазепи універсал в 1703 р. і володів "с пятьдесят год". Таким чином була "поселена чрез его ж, Василя Скоропадского, на купленной земли з греблею и з мельницами" в козака Киселевської сотні Олексія Самотуги слобода Ревнянська ¹⁰².

В період Північної війни 1700—1721 рр. він брав участь у козацькому поході під Старокосянтинів (1705 р.). Того ж року вдруге одружився. Між

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 6; 1999. — № 1.

1709 і 1713 рр. зайняв ранг чернігівського полкового обозного. Мав почесне і авторитетне звання бунчукового товариша.

Жалуваною грамотою від 7 липня 1718 р., виданою на ім'я В. Скоропадського, за ним було закріплено декілька млинів, сіл і слобід у Чернігівському та Прилуцькому полках. Через особисті, "усердно радетелния, охотние и нелениво показанние труди, служби и заслуги" полкового обозного право на них довічно закріплювалося не тільки за власником, а і його дружиною і дітьми¹⁰³.

В середині 20-х років Василь Ілліч внаслідок отриманих у військових походах поранень став хворіти і був змушений залишити службу. 1727 р. він помер, залишивши синів Івана та Михайла¹⁰⁴.

Павло Ілліч, тривалий час перебуваючи в турецькому полоні, вірогідно, там і одружився, а потім привіз сім'ю в Україну¹⁰⁵. Про нього відомостей збереглося мало. Коли брат Іван вже був при владі, Павло став бунчуковим товаришем. Гетьманськими універсалами 1712, 1715, 1716 рр. затверджено за ним права власності на села Суличівка (32 двори), Стара Рудня (23 двори), Гута (11 дворів), Рудківка, греблю Рудянська з млинами на р. Бречі. Причому с. Гутою раніше володіли полковники чернігівські Ю. Лизогуб, згодом - П. Полуботок, а І. Скоропадський, ставши гетьманом, передав його братові. Суличівку Іван Ілліч відібрав у вдови родича І. Мазепи — Марії Яцинич. За два останніх села після смерті гетьмана виникла гостра суперечка між спадкоємцями¹⁰⁶. Відомо, що в чернігівському полку Павло протягом деякого часу збирав так званий покуховний податок, певна частка якого осідала в кишенях бунчукового товариша. Помер він на початку 40-х років, маючи сина Тимофія — також бунчукового товариша.

Широко відомою не лише в Гетьманщині, а й далеко за її межами, зокрема, на Слобожанщині, в Москві та Санкт-Петербурзі, стала дружина Івана Ілліча — Анастасія, яку в народі часто називали Настею, гетьманшею. Нерідко в Глухові вона приймала поважних гостей з Росії, втручалася в урядові справи. Займалася благодійною діяльністю, підтримувала православну церкву, на початку XVIII ст. заснувала Гамаліївський жіночий монастир¹⁰⁷. Маючи природні здібності й гострий розум, вона, однак, грамоти не знала^{III}.

Часто-густо завдяки високому статусу свого чоловіка Анастасія Марківна одержувала від старшин і російських сановників коштовні подарунки, користувалася в них повагою. Так, у грудні 1710 р. генерал-фельдмаршал граф Б. П. Шереметев з кур'єром надіслав Скоропадському 6 німецьких коней - "возников, карых, добрых, с шлеями и линейками, и с муштуками, и с тюками, и с возницами". Хотів подарувати і карету, але через поганий стан шляхів обіцяв зробити це пізніше. "Всеवельможнейшей сожительнице" він передав гарний годинник "новой моды, да две материй новой же моды — французскія золотая и серебряная да маленькую готоваленку, которая бывает всегда при покоех"¹⁰⁹.

На початку 1711 р. до царя надійшов черговий наклеп на сім'ю Скоропадських, в якому її звинувачували у неблагонадійності. Поширювалися чутки, ніби Настя не радила чоловіку їхати до Глухова в листопаді 1708 р., але він її не послухав. Одержавши звістку про політичний наклеп "некоторых непостоянных людей" (причому підлеглих), володар булави перебував у стані "не без подозрения и печалі".

Зокрема, представник царського уряду при гетьмані Ф. Протасьєв 11 січня доповідав з Глухова про свідчення старшини Данила Забіли, який твердив, що Скоропадський свого часу був у "согласии с Мазепою и протчими"^{III}. Проте канцлер Г. І. Головкін заспокоїв гетьмана: "Царское

величество... на Вашу верность есть надежен и безосновательным никаким доносам поверено не будет, а ежели какія лжесплетенныя на Вас от кого плевелы будут, то воспріймут себе по розыску мести по их заслугам" ^ш.

Обіцянки Головина підтвердилися того ж року. В березні Іван Ілліч послав гінця Костянтина Генваровського в супроводі кількох козаків у державних справах до Москви. По дорозі у них виникла потреба замінити підводи, і вони звернулися за допомогою до калузького коменданта й воеводи П. К. Зибіна. Російський чиновник відібрав у посланця "подорожній лист", одного козака узяв під варту, а на гетьмана, не визнаючи його влади, наговорив "непристойні слова". Підвод, зрозуміло, не дав і порадив надалі такі питання вирішувати через Сенат, зокрема, представника Москви в Гетьманщині Федора Протасьєва. Скоропадський написав у Сенат скаргу з цього приводу. Почалося слідство. Зрештою, Зибіна суд взяв "на изязаніє" й вирішив під конвоем направити в гетьманську резиденцію "для большого наказанія".

Проте Іван Ілліч, задовольнившись суворим судовим рішенням, у березні 1713 р. просив вищих урядовців Росії пом'якшити вирок і не хотів мати справу з кривдником. Це він пояснив релігійними мотивами - всепрощенням і тим, що був великий піст. "А яко сам Господь Бог, дав нам образ до оставленія долгов, повелел всякому отпущати вину, так и я, по должности моей християнской ... и ему, Зыбину, в сіе постное время не отре клея сотворити прощениє". Петро I видав указ про розжалування воеводи і "за обиду посланцу гетмана" присвоїв все його майно ¹¹².

Слід визнати, що І. Скоропадському було притаманне співчутливе ставлення до чужого горя і страждань. Так, 8 серпня 1712р., перебуваючи в с. Гамаліївці Ніжинського полку, він пише листа глухівському сотнику - своєму шурину, в якому висловлює співчуття з приводу втрати ним дочки, що ще навіть не отримала "благословенія родительского" (не вийшла заміж?). Він заспокоює родича, переконуючи, "...ибо на то воля господня" из.

Мабуть, вік брав своє, а релігійні питання дедалі частіше полонили розум і душу першого за статусом подружжя в Гетьманщині. 8 грудня 1713 р. володар "обоих сторон Днепра", порадившись з дружиною, офіційно звернувся до сюзерена з проханням дати дозвіл на заснування поблизу Глухова жіночого монастиря. Ініціатором цієї акції виступила Анастасія, але з "его, гетманскаго, согласія". Вона ставила за мету "умноженія хвалы Божіей". Засновуючи монастир, жінка планувала "в нем благочестивого житія инокинй, сколько возможно будет, населити". Було визначене місце для нього — пустир під назвою Харлампієве, за 30 верст від міста. Анастасія навколо того місця "своею собственною суммою купила" декілька млинів і угідь, а чоловік 1 грудня того ж року видав відповідний універсал ^ш.

Щоправда, деякі джерела виникнення Гамаліївського Харлампієвського жіночого монастиря датують 1702 р., можливо, тому, що його будівництво було розпочате раніше, ніж зазначалося у згаданому нами гетьманському листі й універсалі.

Петро I дав "добро" на такий "богоугодний" захід і видав жалувану грамоту. За це засновники обіцяли йому "пренесенія безкровной жертвы о многолетнем здравіи и царствованіи его царскаго пресветлага величества".

Крім придбання млинів і ґрунтів для монастиря, Анастасія на власні кошти побудувала винокурню, заклала сад, подарувала батьківський спадковий хутір Дубочаївський, а також пожалувала селища ("приселки") Яблуновиць, Білошапка, Дейтанівка, Сергієвка "с людьми, там же на куп-

лених кгрунтах поселенними» у Прилуцькому полку, які були відібрані у "зрадників" - старшин Горленків¹¹⁵.

7 липня 1718 р. Петро I видав Скоропадським жалувану грамоту на збудований в Ніжинському полку жіночий монастир, "називаемою харлампіевской пустинній". Нею він підтвердив всі права на монастирські угіддя й млини¹¹⁶.

Після смерті гетьманші монастиреві перейшла значна частина її численних маєтків. Наприклад, у Ніжинському полку Глухівської сотні це слобода Гамаліївка, села Локотки, Палейка та ін.¹¹⁷

Ймовірно, до Бога Іван Ілліч, крім усього іншого, звертався через незадовільний стан здоров'я. З листа Б. П. Шереметева від 25 травня 1713р. дізнаємося, що гетьман "своєю персоною за болезнію поднятись" не може¹¹⁸. Щоправда, незважаючи на хворобу Скоропадського, високий російський урядовець звертається до нього з проханням — бути "восприємником" (хрещеним батьком — ?) тільки-но народженої його доньки Наталії, як раніше сина Петра (17 січня 1714 р.)¹¹⁹.

9 вересня 1714 р. Іван Ілліч був у "Харлампеевой пустинице", де не тільки набував духовного спокою, але й займався світськими справами - видавав універсали окремим можновладцям на маєтки та "послушенство" посполитих¹²⁰.

Впродовж багатьох років не додавали наснаги й здоров'я Скоропадському, а навпаки, нервували й відволікали його від розв'язання термінових державних проблем постійні репресивні заходи царського уряду, особисто монарха, щодо колишніх "зрадників" - мазепинців. Розгляд їх персональних справ, почавшись з моменту переходу І. Мазепи на бік Карла XII, не закінчився навіть тоді, коли Іван Ілліч помер. Час від часу керманіч змушений був повертатися до них, потрапляти в конфліктні ситуації. Втручалася в цей аспект діяльності чоловіка й дружина, внаслідок чого нажила не одного ворога серед старшин. Заручників Петро I, безперечно, використовував для політичного тиску на поведінку місцевої соціальної еліти, впливу на її свідомість, забезпечував собі таким чином "тил".

Однією з репресованих "в приключившемся деле мазепиной измены" стала дружина, а незабаром удова колишнього ніжинського полковника І. Обідовського — Ганна. Певний час вона перебувала в Полтаві під вартою. В березні 1710р. цар через Г. І. Головкина, а той, у свою чергу, — Скоропадського дозволив їй переїхати до Глухова й жити там "повольно, без караулу". Заборона переїздів, навіть тимчасова, до інших населених пунктів, зрозуміло, передбачала встановлення нагляду за опальною полковницею з боку гетьманської родини¹²¹.

1712 р. у резиденції перебувало чимало "изменничих родственников", яких утримували на спеціально відведеному "польском дворе". Тут були дружини й діти старшин Чуйкевича, Новицького, Максимовича, Зеленського, Покотила, Г. Гамалії, Гречаного та інших. Царський уряд вирішив відправити їх на заслання до Москви як "колодників". При цьому хитромудрі сановники з Росії утримання заарештованих значною мірою поклали на них самих. З цією метою вони мали посилати за продуктами в Малоросію своїх людей¹²².

Ставлення царату до "приличившихся в измене" запорожців було значно гірше, а заходи — жорстокішими. Наприклад, 1713 р. двох з них - Федора Несталія та Івана Куценкова (Куценка) за рішенням "Приказа Малья Росіи" та Сенату заслано в Сибір¹²³.

Того ж року додаткове напруження в регіоні викликала гучна справа про арешт і утримання під вартою чернця Мгарського лубенського мо-

настиря Дамаска, який звинуватив все малоросійське духовенство "в єдиноміслиї с Мазепою" ¹²⁴. Виходило, що Мазепа помер кілька років тому, а ідеї його продовжували поширюватися.

1715 р. "на вечное житие" в Москву відправлено колишнього прилуцького полковника Дмитра Горленка (1693—1708 рр.) "с товарищи" ¹²⁵, який прославився ще на початковому етапі Північної війни. Родинні маєтки його сім'ї давно забрали Іван Ілліч і Анастасія Марківна, брат останньої Іван Маркович і зять Ксендзеровський. При цьому ігнорувалася та обставина, що брат гетьманши свого часу перебував "при противной стороне его царскаго величества", але згодом став полковим суддею. А зять був у Мазепи упокоївником ¹²⁶.

Того ж року було допитано служника чернігівського полковника П. Полуботка — Ф. Стичинського, який "непристойно" висловлювався на адресу І. Скоропадського та "великоросіян" ¹²⁷.

Наведені факти переконливо свідчать, що справа й ідеї Мазепи не минули безслідно для України: невдоволення народних мас діями російських урядовців зростало, набувало масового характеру. Щороку в Гетьманщині бували посланці репресованих і засланих у Москву мазепинців ¹²⁸. Ізолювати їх від народу, а отже, призупинити поширення інформації про засланих не було можливості.

Тим часом підросла дочка Івана Ілліча та Анастаса' — Уляна, яка народилася 9 березня 1703 р. Коли їй виповнилося 13 років, мати почала думати про гідний посаг й звернулася щодо цього безпосередньо до цариці Катерини Олексіївни, на що отримала відповідні запевнення ¹²⁹.

1718р. Скоропадський, ніби бажаючи ще за життя бачити свою дочку щасливою в шлюбі, звертається до Петра I за дозволом на такий крок. Пошук молодого мав вестися в Україні "из тамошних, за кого Бог повелит". Сюзерен наполіг, щоб чоловіком 15-річної дівчини було обрано великоросійського чиновника. Вибір припав на сина улюбленця монарха — Петра Петровича Толстого.

В січні гетьман поїхав свататись у Москву в супроводі полковників Павла Полуботка, Андрія Марковича, Михайла Милорадовича, генеральних писаря Семена Савича і бунчужного Якова Лизогуба, племінника Михайла, деяких бунчукових товаришів й 200 козаків. Він привітав царя з поверненням з чужих країв. Цар, у свою чергу, обдарував володаря булави, який розмістився в будинку графа Рагузинського і мав почесну варту — роту солдатів. Гостям призначили щедрі продовольчі й грошові "дачі" ¹³⁰.

Проте Петру I вдалося поєднати святкові урочистості з жорстокими репресіями. На той час його син від першого шлюбу — Олексій при підтримці свого шурина імператора "Священної Римської імперії", австрійського монарха Карла IV, перебуваючи за кордоном, виступав проти батька. За дорученням царя П. Толстой і О. Рум'янцев виманили Олексія Петровича з Неаполя і умовили повернутися до Москви, де 3 лютого відбулася його перша зустріч з батьком. А вже через кілька днів (14 лютого) Петро I змусив сина зректися права на престол і видав відповідну грамоту.

Почалися численні допити, катування і страти прибічників царевича, серед них — ростовського єпископа Демида (Досифея), інших представників духовенства і сановників (Глебова, Кикіна та ін.) ¹³¹. Причому гетьман і його почет стали безпосередніми свідками тих подій. Ось як описав їх свідок, один із зачинателів національної мемуаристики Я. А. Маркович (1686-1770), майбутній наказний лубенський полковник і генеральний підскарбій. "В феврале Александр Васильевич Кикин, ближайший двору государевому, — читаємо в щоденнику старшини, — за то, что подмовил царевича Алексея Петровича уйти из С.-Петербурга до

цесаря, казнен был на Москве: руки и ноги ему ломано и голову, отмявши, на пол сложено. Также и Досифея, епископа ростовского, розстригши, казнено, а тело его спалено. Тогда ж Степана Глебова живаго на железный кол ссажено. А тое чинилось при гетмане в Москве" ¹³². Царевича також засудили до смертної кари. Тоді ж заарештували "за якую-то вину" київського митрополита І. Кроковського та архімандрита печерського І. Сенютювича ¹³³.

Крім того, Петро I домагався, щоб поважні малоросійські гості висловили власний погляд на ці події. Вони тактовно відмовилися, пояснюючи, що "судить сына с отцом и своим государем они никакой власти ни имеют, да и никто из сограждан в таком важном деле безпристрастным судією быть не может" ¹³⁴. Д. Бантиш-Каменський вважав, що ці слова належать гетьману. Історик наголосив: "Не менее делает чести Скоропадскому, что он, презрев опасности, решился говорить языком правды!" ¹³⁵.

Проте Петро I доручив стольнику кн. А. Хотетовському їхати в Гетьманщину з царськими грамотами, щоб духовенство і світські "чини" в усіх містах привести до присяги "в признаній изданного 3 февраля государственного Манифеста о лишении наследства царевича Алексея Петровича и о определении наследником всероссийского престола царевича Петра Петровича" ¹³⁶. Така присяга була дана, й відповідні документи передані монарху ^ш.

У великий піст на запрошення царя Іван Ілліч з рідними та близькими приїхав до Санкт-Петербурга, де "при великой милости государевой найд овал ся". Саме там 21 травня за бажанням володаря булави йому даровано довічно жалуваною грамотою: м. Короп з навколишніми селами Краснопілля, Рожествене, Білка, Городище з хутором Бахматським, лісами, ланами і млинами в Ніжинському полку; села Сасинівка, Кочурівка, Сопич і Липовиця, волость Биковська (Биховська) "со всеми селами и приселками", в Глухові — двір гетьманський, хутір на Красній горі з городом — в Прилуцькому та Лубенському полках, а також великі маєтки в Стародубському й Чернігівському полках.

Документ на власність видано за "непоколебимую показанную" вірність цареві, "радетельные труды в воинских действиях против неприятелей, шведов, також и изменников". Грамота надавала право на "вечное неотъемлемое владение" не тільки Івану Іллічу, а й дружині, дочці Уляні і "от ных потомству мужеска и женска полу". 1727 р. у Анастаса Марківни грамота була відібрана в зв'язку з описом тих маєтностей. Тривалий час вона зберігалася в Трактатній палаті під № 9 ¹³⁸.

Як свідчить Я. Маркович, 16 липня, коли Петро I відбув у державних справах "на море", гості з Гетьманщини почали збиратися додому і виїхали з Санкт-Петербурга 23 липня. До Глухова вони приїхали 22 серпня, в п'ятницю, перед заходом сонця. Д. Бантиш-Каменський запевняє, що сталося це в перших числах серпня ¹³⁹.

Щодо весілля гетьманської дочки з П. П. Толстим старшина підтвердив: відбулося воно за волею і сватанням царя та цариці. Офіційне святкування його проходило 12 жовтня в Глухові. З нареченим приїхали свати: старший брат Іван Петрович і двоюрідний брат Борис Іванович з багатьма "особами великоросійськими".

Наступного року зять Івана Ілліча, перебуваючи в гостях у Г. І. Головкина в Санкт-Петербурзі, "пожалуван" монархом у ніжинські полковники ¹⁴⁰. Д. Бантиш-Каменський помилявся, коли написав, що це був "первый пример россиянина, возведенного в чин украинский!".

В березні 1720 р. у Ніжин приїхали кн. О. Д. Меншиков і генерал-губернатор Санкт-Петербурга. В містечку Шептаки вони зустрілися з гетьманом і мали приватну бесіду. На початку травня в Гадячі пройшла розширена нарада, в якій взяли участь, крім названих вище, вся генеральна старшина та полковники. Причому до міста гетьман приїхав з Глухова дуже хворий: "немошным от болезни подагричкой, так и оттуда повернулся весьма ослабый и едва в Глухове по воле до первобытного здоровья пришел" ¹⁴¹. Залишив межі Гетьманщини Меншиков на початку липня.

Одужавши, Іван Ілліч відрядив у грудні в північну столицю Росії генерального осавула В. Жураховського, полкових обозного прилуцького М. Огроновича й суддю гадяцького Г. Граб'янку від імені всієї України "с прошенієм о милости в нуждах малороссійских". 18 грудня в тому напрямку поїхав П. П. Толстой, щоправда, у приватних справах.

Стан здоров'я гетьмана викликав побоювання. Однак у січні 1722 р. він рушив до Москви, щоб визначити остаточно статус українців у складі Російської імперії. 3 січня, зазначив у своєму "Діаріуші" М. Ханенко, "по отправленной в церкве Святой Анастасіи Божественной литургии и молебня о путешествіи кушал ясновельможный обед в дому, а потом зараз отъехал совсем с Глухова, забераючи путь к Москве, до Кочеровки, маетности своей, куда прибыли уже поздно" ¹⁴². До столиці разом з Іваном Іллічем виїхали його дружина, генеральні писар Савич і обозний Я. Лизогуб, ніжинський полковник П. Толстой.

5 січня вони були в Севську, де їх ще перед містом зустрів місцевий уповноважений "секретарь с прочими". 10 січня, відвідавши багато населених пунктів, де влаштовувались розкішні багатолюдні обіди, кортеж на чолі з гетьманом досяг Волхова. Тоді Іван Ілліч написав листа Михайлу Скоропадському, який на той час перебував у Москві, з проханням заздалегідь потурбуватися про гідний прийом. З Волхова через Бельов, де володарю булави "кланялися" бурмистри та інші урядовці, Калугу, с. Тарутин — власність кн. О. Л. Нарішкіна І. Скоропадський 18 січня підїхав до Москви. Увечері його прийняв на своїй квартирі дійсний його царської величності таємних справ радник і кавалер П. А. Толстой. Наступного дня гетьманське подружжя відвідали П. В. Курбатов і О. Д. Меншиков. Тоді ж гетьман з дружиною побували у Г. І. Головкина, де обговорили питання про збирання коштів на "обитель" Києво-Печерську, потреби малоросіян тощо.

За кілька місяців Іван Ілліч з Анастасією Марківною побували в Кремлі, царських палатах, спілкувалися з впливовими особами: сенаторами, міністрами, генералами, архієпископом Великого Новгороду Феодосієм Яновським, архієпископом псковським, нарвським й ізборським Феофаном Прокоповичем та ін. Майже щодня мали місце взаємні вияви "симпатій" - вручення подарунків, влаштування банкетів, маскарадів. Святкували підписання Ніштадтського мирного договору між Росією й Швецією 1721 р. й проголошення Петра І імператором. "Чернігівський літопис" зазначив, що "болшое того ж мира торжество и выставлен был ферверк с различными огнями, привеликим коштом; там же, в Москве, в машкараде гуляючи, чрез увесь мясоед и чрез сырную неделю ездили короблями й иными суднами по улицам, медведями, собаками и свиньями, з немалим зрящего народа удивлением" ¹⁴³. У царському палаці в Преображенську Катерина Олексіївна власноручно, "в знамені своей милости, конферовала (подарувала. — О. Г.) ясновельможной пане гетмановой портрет своей особы" ¹⁴⁴.

В червні стан здоров'я Івана Ілліча значно погіршився. Через хворобу, "що раз горше ширачоюся", 29 червня він навіть не зміг бути присутнім

на молебні в церкві св. Миколая. До Глухова володар булави повернувся хворий, знервований і невдоволений тим, що не спромігся відстояти пільги для українців. За свідченням Я. Марковича, це сталося в липні. Проте М. Ханенко писав, що 1 липня "его милость пан Полуботок, полковник чернеговській, который без бытности ясневельможного в Малой России, з полеценья его рейментарского (тобто згоди гетьманської. - *О. Г.*) всякими ведал и управовал порядками, з донесенієм о том своем правительстве прибыл до Глухова и ясневельможному болезненному кланялся" ¹⁴⁵. Отже, в свою резиденцію Скоропадський прибув раніше.

Тим часом у Гетьманщині поширювалися чутки, що через хворобу керманич вирішив передати булаву зятю — П. Толстому. Зокрема, про це розповідав у Стародубі козак Лаврін Тарасевич ¹⁴⁶.

Іван Ілліч готувався до смерті. 2 липня він підписав, "хочай уже слаб велми был", заповіт — "тастамент" на маєтки, гроші й інші цінності. Його ж у присутності гетьмана підписали П. Полуботок, С. Савич, В. Жураховський, А. Маркович та деякі інші старшини. Більшість майна він заповів дружині Анастасії, хоча не забув і про інших родичів, зокрема, меншій дочці Уляні записав 4 тис. крб., старшій — Ірині, братам Василю і Павлу, "малжонке" пані Євдокії Черниш — по 3 тис., певні кошти одержали і діти його братів ¹⁴⁷. Після цього І. Скоропадський спромігся підписати ще один лист. Наступного дня о 6 годині пополудні його не стало.

4 липня "при жалобных музыки войсковой играх" тіло покійного внесли до церкви св. Миколая "мурованной", відправили літургію, під час якої вдова "омлела, для великого жалю и плачу". З почестями його поховали на території заснованого Скоропадським Гамаліївського монастиря ¹⁴⁸.

6 липня Генеральна військова канцелярія повідомила київського війта, магістрати і поспільство про смерть керманича Гетьманщини. Провідні старшини С. Савич, П. Полуботок, І. Чарниш, А. Маркович звернулися до імператора з проханням, щоб він "своим милостивим указом по давних правах и порядках и статях наших украинских (!), волними голосами нового, кого... пошлет, избрати гетмана". Це треба здійснити, на думку дописувачів, для того, "дабы в нынешнее между гетманством время порядки и дела всякие Малороссийской отчизни нашей своим обыкновением, а не переменным образом были отправованы без жадной помешки..." ¹⁴⁹

При цьому гетьманом вони пропонували обрати П. Полуботка, кандидатуру якого Петро I відхилив ще в 1708 р. За підтримкою старшини звернулися в усі полки. Однак монарх відповів категоричною відмовою, а багато ініціаторів такого вибору, в тому числі наказний гетьман Полуботок, опинилися за ґратами.

Залишившись без "ясневельможного" чоловіка, Анастасія Марківна офіційно втратила й політичну владу. Однак встановлені свого часу зв'язки дали їй змогу відігравати певну роль у суспільному житті Гетьманщини й не тільки. Вона, її рідні й близькі продовжували постійно їздити в Москву, бувати при царському дворі. Останній раз всевладна гетьманша відвідала столицю в рік своєї смерті - 1729. Взаєминам з російськими впливовими сановниками не перешкоджав навіть той факт, що родина Скоропадських тривалий час була "в подозрени" через справу П. Полуботка. До вдови у Глухів приїжджали на обіди та вечері князі, княгині, урядовці з Росії й місцеві старшини ¹⁵⁰.

Оразу після смерті Івана Ілліча його дочка від першого шлюбу Ірина, яка була дружиною бунчукового товариша Семена Лизогуба, розпочала судовий процес проти "мачехи Настасії — гетманши", звинувачуючи її в захопленні всіх маєтків родини Скоропадських, навіть тих, що царською

грамотою були жалувані ще до шлюбу батька з Анастасією Марківною. Більшість їх знаходилась у Чернігівському полку і свого часу цар закріпив право власності на них за Іриною та її матір'ю — Пелагеєю Никифорівною "довічно". Старша дочка колишнього володаря булави вимагала справедливого поділу всіх батьківських спадкових маєтностей між сестрами і матір'ю¹⁵¹.

За даними Ірини Іванівни, маєтки Скоропадських у Чернігівському полку, через які й виникла суперечка, давали в рік від 1 до 2 тис. крб. прибутку. Втрачати їх вона не хотіла, тому подала скаргу в Малоросійську колегію в Глухові, а також цареві¹⁵².

Іменним указом справу було доручено розглянути в Сенаті, що й зробили 11 червня 1723 р. Однак за браком свідчень і документів прийняття остаточного рішення відклали для більш детального з'ясування питання. Вивчити його на місці доручили генеральним старшинам, які мали потім доповісти про хід розгляду в Малоросійській колегії, а звітти повідомити Сенат. Хоча Анастасія Марківні наказали "не інтересоватися" землями, купленими падчеркою за власні гроші чи набутими її матір'ю, суперечка за них продовжувалася протягом 20-х років. Нею займалися не тільки старшинська адміністрація, а й урядовці Росії, зокрема, канцлер Головкін¹⁵³. Як свідчать архівні матеріали, Ірина Іванівна була змушена доводити свої права на с. Івашків "з полями и сеножатми", три шинкові двори в селі, "на шляху" і в Чернігові, а також млин під містом, виділені їй батьком як посаг 1715 р.¹⁵⁴

Гетьманша вважала себе особою недоторканною для місцевих можновладців, тому ігнорувала навіть рішення Генеральної військової канцелярії щодо її взаємин з людьми в поземельних справах¹⁵⁵.

У 1724 р. відповідальні старшини провели слідство про кількість та розташування маєтків "вельможної" Анастасії Марківни і довели, що багатьма вона володіє незаконно, а іншими — відповідно до жалуваної грамоти від 12 травня 1718 р.¹⁵⁶

Ставши гетьманом, Д. Апостол (1727—1734 рр.) почав домагатися ослаблення влади вдови Скоропадського. З цією метою 11 листопада 1728 р. він звернувся з чолобитною в Колегію іноземних справ, де порушив питання про її підпорядкування своїй юрисдикції¹⁵⁷. В свою чергу, вдова категорично заявляла, що, мовляв, у царській грамоті є гарантія її непідсудності старшинам. Тому всі скарги на неї (а їх було чимало) повинні подаватися безпосередньо на ім'я імператора. В 1730 р., після смерті колишньої гетьманші, Апостол наполягав на поверненні на гетьманський ранг маєтків, якими незаконно володіли Анастасія Марківна з дочкою Уляною¹⁵⁸.

Про останні хвилини життя Анастасії Марківни її племінник Я. Маркович записав 19 грудня 1729 р.: "Тетка моя, ... сего утра години с полночи 7 минут 40, временное сіе окончила житіє, при христіанской доброй рефлексії; ибо перед кончиною Господа Бога от сердца призывала и наконец сказала: "О тяжкая временная жизнь, о вечная будущей радость". Лікар, який прибув з Стародуба, констатував, що вона померла від "гарячки". На той час дочка її Уляна перебувала в Москві¹⁵⁹.

Із заповіту Анастасії Марківни, записаному з її слів за два дні до смерті, дізнаємося, що вона була людиною дуже набожною. В цьому документі вона так висловилася про Івана Ілліча: "Покойный муж мой ... в последнем своем тестаменте прежде кончины своей пред Богом сердцеведцем засвидетельствовался, что не во множестве онаго имения, то есть денег и других движимых пожитков по себе оставил и вин ради, в том же завещательном его писаній докладно положенных, для того по смерти

своей любопытно (!) всякому оных взискивать и мятежей наносить домашним запретил (!), под опасением суда Божия". Там також повідомлялося, що монастир "Харлампієвой пустыни" добудовується, а також йдеться про трьох дочок "наших" ¹⁶⁰. На поділі майна між сестрами на три рівні частини 1723 р. наолягала й Ірина Іванівна ^{III}. Однак про третю дочку гетьманської сім'ї в джерелах й історичній літературі є мало відомостей. Спадкоємницею всього майна вона оголосила "меншу дочеръ нашу Юліану".

Поховали Анастасію Марківну на території її улюбленого монастиря — Гамаліївського. Там згодом опинився і прах дочки Уляни (померла 13 березня 1733 р.). До речі, після смерті матері, в 1730 р., вона "поступилася" своїй сестрі Ірині маєтками в Чернігівському полку — селами Буровка, Дроздовиця, Вихвастів, Івашкове та ін. ¹⁶²

Про інших родичів Скоропадських маємо такі відомості. Останній представник гілки найменшого брата Івана Ілліча — Павла потрапив у турецький полон, де взяв шлюб з туркенєю. Після цього він "постригся" в ченці й передав усе майно і угіддя спадкоємцям брата Василя. Син останнього — Михайло, спочатку одружений на кн. Четвертинській, другий шлюб узяв з дочкою Д. Апостола. У 1727 р. брав участь у так званому Гілянському поході, але швидко повернувся з нього. 1739 р. — учасник Хотинського походу. Генеральним підскарбієм став у 1741 р., а через три роки від імені всієї старшини в Глухові вітав імператрицю Єлизавету, 1751 р. — гетьмана К. Розумовського. Помер 1758 р.

Іван Михайлович Скоропадський — один з небагатьох старшин, який відмовився підписувати "петицію" про затвердження за Розумовським спадкового володіння булавою. 1767 р. його обрали депутатом Катерининської комісії з складання "Нового уложения". Російський полководець, дипломат і державний діяч П. О. Рум'янцева-Задунайський сказав про нього Катерині II так: "...При всех науках... остался казаком". Іван Михайлович виношував мрію здобути гетьманську булаву. Цариця ніби зауважила, що він у Москві вів себе немов вовк, ні з ким з "столичних" не хотів знатися. Помер у 1782 р. ¹⁶³

1913 р. датується таємне повідомлення Департаменту поліції про складання у Києві петиції на ім'я члена Державної думи від соціал-демократичної фракції Г. І. Петровського з приводу автономії українців і "порицання" виступу в Думі депутата П. Скоропадського з національного питання ¹⁶⁴. Павло Петрович Скоропадський став у 1918 р. гетьманом України.

Таким чином, документальні матеріали другої половини XVII — першої половини XIX ст., виявлені нами, не підтвердили думку деяких вчених про польське походження роду Скоропадських. Можна припустити, що його перші представники були українцями. Протягом півтора століття, починаючи від Хмельниччини і кінчаючи скасуванням національної автономії царатом, Скоропадські стали не лише свідками, а й безпосередніми учасниками виникнення, розвитку та поступового занепаду Української козацької держави. Формування суспільно-політичних поглядів Івана Ілліча пройшло кілька етапів під впливом керманічів Лівобережної Гетьманщини І. Самойловича та І. Мазепи. Будучи володарем булави "обох боків Дніпра", він постійно прагнув зберегти козацький устрій, встановлений ще за гетьманування Б. Хмельницького. Відстоюючи давні права і вольності українців, неодноразово він посилався на нормативні акти, прийняті великим Богданом, а згодом підтверджені наступними гетьманами. Входячи до числа прихильників І. Мазепи, Іван Ілліч крок за кроком йшов від звичайного виконавця (шоправда, досить умілого) чужої

волі до керівника держави. Він добре був обізнаний з автономістичними устремліннями видатних діячів того періоду, зокрема, І. Виговського (бо обговорював у вузькому колі умови Гадяцького договору 1658 р.) та П. Орлика, з яким листувався.

Однак не варто ігнорувати могутній, переважно негативний вплив російського монарха та його поплічників на І. Скоропадського. Вважаємо, помиляються історики, які пояснюють всі негаразди в країні, що сталися за його правління, лише вадами гетьмана. Навіть через багато поколінь на вчинках козацьких старшин позначалися наслідки тоталітарного репресивного режиму Петра І. Наприклад, у с. Сокиринці на пам'ятнику одному з представників відомого в Гетьманщині роду Галаганів прилуцькому полковнику Григорію Гнатовичу родичі й близькі зробили такий напис — "епітафійон", що характеризував добу, коли він народився:

"Рожден от Рождества Владыки Семь
сот шестнадцатом годе, Когда был
страшен Петр Великий -И на земли и
на воде..."¹⁶⁵

Тому, коли говорити про суспільно-політичну і військову діяльність І. Скоропадського, ці чинники необхідно обов'язково враховувати.

- ¹⁰¹Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. - Т. 4. — С. 662.
¹⁰²Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. — С. 114, 117.
¹⁰³Там же. - С. 575-578.
¹⁰⁴ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84 зв.
¹⁰⁵Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. — С. 730.
¹⁰⁶Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. — С. 409-424.
¹⁰⁷Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев... // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... - С. 56.
¹⁰⁸Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. I. — С. 36.
¹⁰⁹Материалы для отечественной истории: Изд. Михаил Судиненко. — К., 1855. — Т. 2. — С. 345.
¹¹⁰ЦДІА України, КМФ-7, оп. 1, спр. 2219 (10). 1712 р., арк. 1.
¹¹¹Материалы для отечественной истории. - Т. 2. - С. 167.
¹¹²Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 270—273.
¹¹³ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 1083, арк. 1.
¹¹⁴П у л е М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. — СПб., 1872. - Т. 3. - С. 77-78.
¹¹⁵Там же. - С. 78-79.
¹¹⁶Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. — С. 315—318.
¹¹⁷Там же. - С. 47.
¹¹⁸Материалы для отечественной истории. - Т. 2. - С. 384.
¹¹⁹Там же. - С. 392.
¹²⁰Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. — С. 250—251.
¹²¹ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 1.
¹²²Там же, КМФ-7, оп. 1, спр. 2215 (6). 1712 р., арк. 1.
¹²³Там же, спр. 2290 (30). 1713 р., арк. 1.
¹²⁴Там же, спр. 2292 (32). 1713 р., арк. 1.
¹²⁵Там же, спр. 2373 (21). 1715 р., арк. 1.
¹²⁶П у л е М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом. - С. 80.
¹²⁷ЦДІА України, КМФ-7, оп. 1, спр. 2388 (36). 1715 р., арк. 1.
¹²⁸Там же, спр. 2453 (6). 1717 р., арк. 1.
¹²⁹Русский биографический словарь. — С. 611.
¹³⁰ЦДІА України, КМФ-7, оп. 1, спр. 2482 (9). 1718 р., арк. 1.
¹³¹Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 97.
¹³²Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича (далі -Маркович Я. Дневные записки). - М., 1959. - Ч. 1. — С. 4.
¹³³Там же. - С. 3.
¹³⁴Исторія Русов или Малой Россіи. — С. 224.

- ¹³⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — С. 422.
¹³⁶ ЦДІА України, КМФ-7, оп. 1, спр. 2485 (12). 1718 р., арк. 1.
¹³⁷ Там же, спр. 2497 (25). 1718 р., арк. 1.
¹³⁸ Там же, спр. 2482 (9). 1718 р., арк. 1
¹³⁹ Бантыш -Каменский Д. Н. История Малой России. — С.
¹⁴⁰ Маркович Я. Дневные записки. - Ч. 1. — С. 4, 5.
¹⁴¹ Там же. - С. 5-6.
¹⁴² Ханенко Н. Діаріуш. - С. 9.
¹⁴³ Киевская старина. - 1890. - № 6. - С. 99.
¹⁴⁴ Там же. - С. 14-53.
¹⁴⁵ Ханенко Н. Діаріуш. - С. 72.
¹⁴⁶ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 616, арк. 29-30.
¹⁴⁷ Там же, спр. 703, арк. 9.
¹⁴⁸ Ханенко Н. Діаріуш. - С. 73.
¹⁴⁹ ЦДІА України, ф. 220, оп. 1, спр. 295, арк. 1-1 зв.
¹⁵⁰ А. Л. (Л а з а р е в с к и й А.). Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. - № 1. - С. 164.
¹⁵¹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 1-2 зв.
¹⁵² Там же, арк. 3 зв. - 4
¹⁵³ Там же, арк. 5—10; спр. 1173а, арк. 2 зв.
¹⁵⁴ Там же, спр. 1173, арк. 16.
¹⁵⁵ Там же, спр. 1334, арк. 8.
¹⁵⁶ Там же, спр. 20109, арк. 1-2.
¹⁵⁷ Там же, спр. 1578, арк. 2 зв.
¹⁵⁸ Там же, спр. 3558, арк. 1—2.
¹⁵⁹ Маркович Я. Дневные записки. — Ч. 1. — С. 337—339.
¹⁶⁰ Там же.-С. 517-518.
¹⁶¹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 2 зв.
¹⁶² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.
¹⁶³ Русский биографический словарь. — С. 611.
¹⁶⁴ ЦДІА України, ф. 274, оп. 4, спр. 472, арк. 115.
¹⁶⁵ Галагановский фамильный архив // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 462.
 Там же, арк. 3 зв. — 4.

ДОДАТОК

Час перебування гетьмана І. Скоропадського в основних населених пунктах

Місяць	Рік	Населений пункт
листопад	1708	м. Глухів, с. Нова Слобода
грудень		м. Лебедин
січень	1709	м. Глухів, м. Ніжин, м. Глухів, м. Воронеж, с. Сміт-няєве, с. Зметнев, м-ко Сосниця, с. Мякошин, с. Холми, м. Ніжин
лютий		м. Ніжин
березень		с. Липовці, м-ко Лукомля (Лукомль) 581.
квітень		м. Глухів, м-ко Лукомля
травень		м-ко Лукомля, під с. Богачка
червень		під с. Богачка, м-ко Сорочинці
липень		під с. Ручки
серпень—грудень		м. Глухів
1710		
січень		м. Глухів
лютий		м. Глухів, м. Батурин
березень—травень		м. Глухів
червень		"в обозі" під м. Батурином
липень		"в обозі" під м-ком Красний Став і с. Бондарівкою
серпень		"в обозі" під м. Обмочів і м-ком Красеньким, м. Глухів
вересень		м. Глухів, с. Кочарівка
жовтень—грудень		м. Глухів
	1711	
січень		м. Глухів
лютий		м. Глухів, м. Лубни

Місяць	Рік	Населений пункт
березень	-	м. Прилуки
квітень	—	м. Прилуки, м. Переяслав
травень	-	"в обозі" під м. Гадячем і м. Полтавою
червень	—	Кодацький поріг
липень	-	Кам'яний Затон
серпень— вересень	-	"в обозі" на березі р. Самари
жовтень— листопад	—	м. Гадяч, "Гадяцький замок"
грудень	—	м. Глухів
	1712	
січень— грудень	-	м. Глухів, м. Київ, м. Новгород-Сіверський, сл. Гамаліївка, м. Глухів
	1713	
січень— травень	—	м. Глухів
червень	—	"в обозі" під м. Ніжином
липень— жовтень	—	"в обозі" під м. Києвом
листопад	—	
грудень	—	м. Гадяч
	1714	
січень	—	м. Глухів
лютий	—	м. Глухів, м. Гадяч
березень— серпень	—	м. Глухів
вересень	—	"Харлампійська пустиниця"
жовтень-грудень	—	м. Глухів
	1715	
січень— грудень	-	м. Глухів, м. Київ, Глухів
	1716	
січень— вересень	—	м. Глухів
жовтень— листопад	—	м. Глухів, м. Прилуки, Глухів
грудень	—	м. Гадяч, "Гадяцький замок", Глухів
	1717	
січень	—	м. Глухів
лютий	—	м. Гадяч, "Гадяцький замок", м. Глухів
березень	—	
квітень	-	м. Глухів
травень	—	м. Лохвиця, м. Глухів
червень— грудень	—	м. Глухів
	1718	
січень— квітень	-	м. Глухів, м. Москва
травень-вересень	—	м. Санкт-Петербург, м. Глухів
жовтень— грудень	—	м. Глухів
	1719	
січень	—	м. Глухів
лютий	-	м. Ніжин
березень— грудень	—	м. Глухів
	1720	
січень-лютий	-	м. Глухів
березень	-	м-ко Шептаки
квітень	—	м. Глухів
травень	—	м. Глухів, м. Гадяч
червень-грудень	—	м. Глухів
	1721	
січень— грудень	-	м. Глухів
	1722	
січень	—	м. Глухів, с. Кочарівка, м. Бельов, м. Севськ, м. Калуга, м. Волхов, с. Тарутин, м. Москва
лютий— травень	—	м. Москва
червень— липень	—	м. Москва, м. Глухів